

'दत्त आपटे : व्यक्ती-कार्य-वाङ्मय',

दत्त आपटे

व्यक्ती-कार्य-वाङ्मय
समग्र ग्रंथ : खंड १ व खंड २

प्रकाशक व संकलक
शरद आपटे

दत्त आपटे समग्र ग्रंथ
प्रकल्प समिती

विठ्ठल रा.जोगळेकर, ब.ता.वाळवेकर, बाबूराव गाडगीळ, टी.डी.लाड, शशिकांत आरवाडे,
मारुती कांबळे, सुरेश आपटे, वसंत आपटे, अनुराधा मिराशी, यशवंत रास्ते, अेच.अेस.पाटील,
आणि शरद आपटे

संपादन : वसंत आपटे

निर्मिती

वाल्मिकी, सा.वसाहत(किलोस्करवाडी) परिवारातील
मनीषा, पद्मावती, आदित्य, संदीप देशमाने
आणि वसंत आपटे

स्वागतमूल्य

दोन्ही खंड अेकत्रित : रु. २०००/-

प्राप्तीस्थळ

शरद आपटे

'अुषःकाल' १७६६ आंबेडकर रस्ता
अनंतगंगा भवनजवळ, सांगली-४१६४१६
फोन : (२३३) २३७ ९६४४, ९८९०३८४४००
अी मेल : birdsong.sangli@gmail.com

या ग्रंथाचे प्रकाशन

कै.दत्त आपटे यांच्या १०८ वा जन्मदिवस,
दिनांक ३ फेब्रुवारी २०१८

अनुक्रमणिका

भूमिका	पृष्ठ क्र.०४		
संपादकीय	पृष्ठ क्र.०६		
प्रकल्पाविषयी	पृष्ठ क्र.०९		
प्रस्तावना	पृष्ठ क्र.१०		
ऋणनिर्देश	पृष्ठ क्र.१४		
खंड : १	पृष्ठ क्र.	खंड : २	पृष्ठ क्र.
दत्त आपटे : प्रवाही जीवन	१७	दत्त आपटे यांची पुस्तके	
साहित्याचा परामर्श	२७	(विषयानुरूप)	
दत्तकाकांचे गणगोत	३३	आयर्लंडच्या स्वातंत्र्याची कथा : डॅन ब्रीन	१७
डीएनए	३८	तीन शिलेदार	१०३
हकिकत व मनोगत : मुनी क्षीरसागर	४०	वीस वर्षांनंतर	१३८
यंगमेन्स सोसायटीची	५८	लोखंडी मुखवटा	१६९
व आरवाडे हायस्कूलची वाटचाल		पराभूत जय	२१३
परिशिष्ट		तारस बुल्बा	२५२
मित्राविषयी आदरांजली	१४४	कथा ही नगरींची दोन	२८८
पत्रव्यवहार	१४६	क्लिओपॅट्रा	३५१
शीर्षपत्रे	१५५	पॅलेस्टाईन	३९५
हस्ताक्षर	१५६	यशोदाबाई आगरकरांच्या आठवणी	४२२
कुलवंशातील नोंदी	१५७	निसर्ग संपत्ती आणि मानव	४६०
श्रद्धांजली	१५८	प्राणी गावच्या मौजा	५२९
स्मरणफुले		शिक्यांच्या गढीतले पिशाच	५४०
अनुक्रम-	१६२	शिदबा धायगुड्या	५५२
मान्यवरांची मनोगते	१६३	अमेरिकेच्या अध्यक्षांच्या गोष्टी	५६०
माजी विद्यार्थी व शिक्षक	१६५	ऑलीव्हर ट्विस्ट	५९१
सामाजिक क्षेत्रातील सहकारी	२१५	ललित व स्फुट लेखन	
नातलग	२२६	कथा	६०२
अन्य	२४५	व्यक्तिचित्रे	६०९
प्रकल्प साकारताना	२५९	लेख	६१७
		प्रकल्प साकारताना	६२५

भूमिका

कै.दत्त आपटे हे गेल्या पिढीतील थोर कार्यकर्ता होते. यंगमेन्स अॅज्युकेशन सोसायटीच्या माध्यमातून प्रताप हायस्कूल १९३५ साली स्थापन करून, मॉडेल हायस्कूल त्यास १९३९ साली जोडले गेल्यावर प्रताप मॉडेल हायस्कूल (सध्याचे श्री.गणपतराव आरवाडे हायस्कूल) नावारूपाला आणण्याचे त्यांचे काम लोकांना माहीत आहे. परंतु स्वातंत्र्यलढ्यात त्यांनी केलेले धडाडीचे काम फारसे परिचित नाही. शोभेची आणि सुरंगाची दारू बनविण्यासाठी बुधगाव संस्थानकडून परवाना घेऊन, प्रत्यक्षात मात्र स्फोटके बनविणे; त्या काळातील क्रांतिकारकांना शस्त्रास्त्रे पुरविण्यासाठी मदत करणे; त्यांच्यासाठी निधी मिळवून आणणे असले धाडसी उद्योग ते करत होते, व त्याच कारणासाठी त्यांच्या घरावर पोलिसांची धाड पडली होती. त्याखेरीज अेक व्यासंगी साहित्यिक म्हणूनही ते अुच्चभ्रू वर्गात परिचित होते. कै.आपटे यांनी मराठीत अनुवाद केलेले, अुत्तर आयर्लंडचे स्वातंत्र्यसेनानी डॉन ब्रीन यांचे आत्मचरित्र, त्या काळच्या ब्रिटिश सरकारने जप्त केले. समाजसुधारक आगरकर यांच्या पत्नी यशोदाबाअी यांच्या आठवणी त्यांनी संकलित केल्या. शिवाय अनेक निबंधलेख, अनुवाद, स्वतंत्र व्यक्तिचित्रे व अितर साहित्य त्यांच्या लेखणीने प्रसविले. त्याशिवाय साखर कारखान्यासह अन्य उद्योग व बँकांतील कामगार युनियनचे नेतृत्व, 'शिवसदन'सारख्या नावीन्यपूर्ण मूलभूत सहकारी प्रकल्पाची स्थापना, नाट्यविद्या समिती व भारत सेवक समाजचे उपक्रम, गोवामुक्ती संग्रामातील सहभाग, राजकारणाचा व्यासंग हे सारे कार्य अचंबित करणारे आहे.

या साऱ्या अफाट कामगिरीचे ग्रंथरूपात संकलन केल्यास ते भावी काळातही अतिशय मोलाचे व अुपयुक्त ठरणार आहे, म्हणून हा प्रकल्प आमच्या समितीने हाती घेतला; वास्तविक याकरिताच आमची समिती गठित करण्यात आली.

दत्त आपटे यांचा मुलगा शरद याने पुत्रकर्तव्य म्हणून -मर्यादित स्वरूपात का असेना, त्यांच्या आठवणींचे संकलन करण्यास प्रारंभ केला. तथापि दत्तूकाकांच्या कार्याची व्याप्ती, त्याचे भविष्यकाळातील महत्व, आणि मुख्यतः त्यांच्याशी संबंधित असणाऱ्या साऱ्यांच्या मनांतील त्यांच्याविषयीचा जिन्हाळा व आदर यांचा विचार करून ग्रंथाचे प्रस्तुत स्वरूप निश्चित केले. हा प्रकल्प किती मोठा होअील, त्याची कल्पना

प्रथमतः आली नव्हती. तथापि समितीच्या साऱ्याच सदस्यांनी प्रकल्पाच्या यशस्वितेबद्दल पूर्ण विश्वास प्रगट केला होता, तोही कदाचित दत्तोपंतांचाच संस्कार असावा.

दिवाळी २०१६च्या आधी प्राथमिक चर्चा झाल्यावर नोव्हेंबर २०१६ मध्ये तासगाव येथे संकल्प व मुहूर्त केला; आणि फेब्रुवारी २०१७मध्ये या प्रकल्पाचा समारंभपूर्वक शुभारंभ झाला, त्यावेळी जो प्रतिसाद अस्थिरांकडून मिळाला होता, त्यावरून प्रारंभासच या प्रकल्पाची यशस्विता अधोरेखित झाली! कामाचा आवाका सुरुवातीला आलेला नसला तरी कोणत्याही परिस्थितीत हे कार्य परिपूर्णच करायचे, हे ठरलेले असल्यामुळे नियोजित वेळेपेक्षा काहीसा विलंब झाला हे खरे. हा संकल्प पूर्ण करून आता आपल्या हाती देता येत आहे, त्याचे विशेष समाधान आहे.

ज्यांनी या कार्यासाठी आर्थिक वा अन्य प्रकारे साहाय्य केले आहे, त्यांना मनापासून धन्यवाद दिलेच पाहिजेत. दत्तोपंतांचे कुटुंबीय, नातलग आणि स्नेहीजनांचा परिवार शब्दशः विशाल होता, पण तोही कालानुसार आता क्षीण झालेला आहे. दत्तोपंतांना ज्यांनी 'अनुभवले' अशा साऱ्यांनी या कार्यासाठी आपापला हातभार लावला आहे. त्यांच्या आठवणींचे संकलन, त्याचे मुद्रण व अितर आनुषंगिक कामांसाठी ज्यांनी मदत केली त्या सर्वांची समिती आभारी आहे.

हा ग्रंथ त्यांच्या संबंधित सर्वांना देण्यात येतीलच, त्याशिवाय तो विद्वान जाणकार, मान्यवर व्यक्ती, तसेच अधिकांश विद्यापीठे, मोठी ग्रंथालये आणि साहित्य-संशोधन संस्था यांच्याकडे वितरित करण्यात येतील. त्यायोगे त्याचे परीक्षण आणि उपयोगही प्रदीर्घ काळ होत राहिल. त्याही दृष्टीने आमच्या समितीचे हे काम पाहिले जावे अशी अपेक्षा आहे.

‘दत्त आपटे : व्यक्ती-कार्य-वाङ्मय’

समग्र ग्रंथ प्रकल्प समिती

विठ्ठल रा.जोगळेकर, ब.ता.वाळवेकर, य.शं.(बाबूकाका) गाडगीळ, टी.डी.लाड, शशिकांत आरवाडे, मारुती कांबळे, सुरेश आपटे, वसंत आपटे, अनुराधा मिराशी, यशवंत रास्ते, अेच.अेस.पाटील, आणि शरद आपटे

संपादकीय

‘अतिहासापासून आपण हे शिकलो की, अतिहासापासून आपण काहीच शिकलो नाही’ - हे वाक्य मराठी जगताच्या अतिहासासंदर्भातील मूकपणाबाबत अतिशय बोलके आहे. त्या त्या काळातील प्रत्येक व्यक्ती व घटना यांच्या लहानमोठ्या थेंबांनी काळाचा प्रवाह बनत असतो, म्हणून कोणताही काळ जाणून घ्यायचा असेल तर त्या त्या प्रत्येक थेंबाचे पृथक्करण पुढच्या काळालाच करावे लागते. सामान्य माणसांच्या सामान्य जीवनांचा मागोवा घेण्यानेही पुढच्या पिढ्यांना खूप मोलाचे असे काही लाभत असते; मग ज्या सामान्यांनी असामान्य कर्तबगारी केली आहे, त्यांच्या साऱ्या कार्यांचे संकलन निश्चितच मोलाचे ठरणार! या ग्रंथाच्या रूपाने दत्त आपटे या व्यक्तिविशेषाचे, त्यांच्या बहुआयामी कार्यांचे आणि त्यांच्या वाङ्मयाचे संकलन करण्यामागे तोच अुद्देश आहे; आणि तो यथाशक्ती साकारही झालेला आहे.

कर्तबगार माणसे स्वतःबद्दल सहसा काही सांगत नाहीत. किंबहुना असे काही आपल्या कार्याबद्दल आणि त्या काळाच्या स्थितीबद्दल न सांगणे, ही विनयशीलता म्हणून त्या अबोल्याचा गौरव केला जातो. अेका अर्थाने त्यातही मोठाच अर्थ आहे; तथापि त्यामुळे आपला सारा अतिहासच लुप्त होऊन जातो. आपल्या सामाजिक विनम्र आणि व्यक्तीनिरपेक्ष जीवनशैलीला ते अनुरूप मानलेले आहे - म्हणून तेही अेक वेळ समजून घेऊन मान्य करता येतील; पण त्यामुळे सत्य घटनांचा, प्रत्यक्ष अतिहासाचाही आपल्या स्वार्थासाठी किंवा भ्रामक अस्मितेच्या मोठेपणासाठी विपर्यास केला जातो, हेही खरे आहे. ज्यांनी अतिहास घडविला ते स्वतः अदृश्य राहतात. नंतरच्या काळात काही कारणांनी ते हेतुतः दुर्लक्षिले जातात, तत्कालीन घटनांचे अन्वयार्थही बदलले जातात, तेव्हा मात्र सत्यान्वेषकांनाही ते केवळ सहन करत बसावे लागते. कोणाच्याच हाती अतिहासिक असे काही लागत नाही, कारण त्या त्या वर्तमानकाळाने ते भविष्यकाळासाठी नोंदवूनच ठेवलेले नसते. त्या त्या काळातल्या घटना, त्यांची पृष्ठभूमी, त्यामागचा तत्त्वविचार, त्यासाठी केलेले प्रयत्न, त्यासाठी मिळणारी अितरांची प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष मदत.....हे सारे कागदावर आले तर पुढच्या पिढ्यांसाठी तो अेक अतिहासिक दस्तावेज होऊन राहतो. शेदोनशे वर्षापूर्वीचे अेखादे चिटोरेही आज हाती आले तर संबंधितांस त्याची केवढी अपूर्वाअी असते.

दत्त नारायण आपटे यांना जाऊन पस्तीस वर्षे अुलटली. त्यांनी घडविलेली मुलांची, विद्यार्थ्यांची, खेळाडूंची, शिक्षकांची, आणि कार्यकर्त्यांची पिढी आता मावळली, किंवा संध्याछायेत आहे. त्यांचा काळ ज्यांनी अनुभवला त्यांच्याकरवी त्याचे वास्तव चित्रण करून त्यास ग्रंथरूप देणे आवश्यक होते. केवळ त्यांच्या परिवाराच्या आठवणींचे संकलन करण्याची प्राथमिक कल्पना होती, पण त्यांच्या कार्याचा पट जसजसा डोळ्यापुढे साकार होऊ लागला

(पुढे चालू)

तसतसे या मोठ्या कामगिरीस प्रकल्परूप प्राप्त झाले. साहजिकच कोण्या अेकाच्या आवाक्यानुसार ते करता येण्याजोगे नव्हते, त्यास अनेकांचे सामर्थ्यवान हात लागले आहेत. त्यांचे विपुल साहित्य आज दुर्मीळ झाले आहे. ते वीसेक पुस्तकांतून विखुरलेले आहे. अेका अनुवादित पुस्तकाची प्रत महत्प्रयासाने मिळाली, तर कुमारअप्पा यांच्या महात्मा गांधीप्रणित 'ग्रामोध्दाराचे तत्वज्ञान' या विषयावरील मुलाखतींचे भाषांतरित पुस्तक बराच शोध घेअूनही कुठेच मिळाले नाही. - गांधीजींचे ते ग्रामोध्दाराचे तत्वज्ञानच आता काळाआड गेले, तर त्या पुस्तकाचे तरी काय; अशी समजूत करून घ्यावी लागली. पण या 'समग्र' ग्रंथातही त्याचा समावेश करता आलेला नाही याची रुखरुख आहेच.

आमचे दत्तूकाका माझ्या अनुभवाप्रमाणे अेक कर्तव्यकठोर, महामिस्कील व ऋजू स्वभावाचा मोठा माणूस होते. त्यांच्या कर्तबगारीची कल्पना त्यांच्या हयातीत तितकीशी आलेली नव्हती; - ती तशी बहुतेक कुणालाच आलेली नव्हती. या ग्रंथाच्या कामाच्या निमित्ताने कळले की, आपल्याला दत्तूकाका कळले नव्हते.

अेरवी दत्तूकाका कठोर, कडवे, कडक असे असल्याचे भासवत पण ते अंतर्यामी चक्क हळवे होते हे त्यांच्या निकटवर्तीयांना ठाअूक असेल. पलूस येथील अेका मेळाव्यात त्यांचे व्याख्यान होते, ते संपवून ते आमच्या मळ्यातल्या घरी आले होते. जाण्यासाठी निघाले, पायात चपला सरकवल्या आणि त्यांना काय वाटले असेल कुणास ठाअूक; पण ते गहिवरले. जवळच माझे वडील -गोपाळकाका अुभे होते. त्यांनी दत्तूकाकांच्या पाठीवर हात ठेवला मात्र, दत्तूकाकांना विलक्षण अुमळून आले. गोपाळकाकांच्या खांद्यावर मान ठेवून ते हमसाहमशी रडू लागले. पळभरात त्यांनी स्वतःला सावरले, आणि ते गाडीत बसून सांगलीला गेले. त्यानंतरच्या अेकदोन दिवसांतच त्यांना टांग्याची धडक बसली, त्यांच्या पायाला दुखापत झाली; आणि त्यातून ते अुठलेच नाहीत, ...ते गेले. -दत्तूकाकांच्या ग्रंथाचे काम करताना संपादकीय त्रयस्थपणा राखायचा म्हटले, तरी त्यांच्या अशा काहीतरी आठवणीतच गुंतायला होऊ लागले; पण तो विळखा शक्यतो घट्ट न होअील अशी काळजी या प्रकल्पाबाबत माझ्या परीने मी घेतली आहे.

या प्रकल्पाचा पहिला खंड चरित्रात्मक आहे. स्वातंत्र्य चळवळीचा काळ मुनी क्षीरसागर यांच्या 'हकिकत व मनोगत' यातून समजतो. यंगमेन्स मॉडेल एज्यु. सोसायटीची स्थापना, अुभारणी व त्यासंबंधाने काही शैक्षणिक विमर्श स्वतः दत्त आपटे यानी त्या संस्थेच्या 'तीन तपांच्या वाटचाली'त कथन केला आहे. त्यातला कोणताही आशय वा प्रसंग यांना धक्का न लावता, त्याची काही वाक्यरचना सुधारून घेतली आहे. त्यांच्या काळात जे संघर्षाचे प्रसंग आले ते प्रसंग व त्या प्रकरणातील व्यक्तीही आता मागे पडल्यामुळे कटू विरोधातील नामोह्लेख शक्यतो टाळला आहे. याच खंडात प्रामुख्याने त्यांच्या आठवणींचे अेकत्रीकरण आहे. त्यांत द्विरुक्ती शक्यतोवर टाळली

(पुढे चालू)

आहे, पण सहज ओघात येणारी काही विधाने तशीच ठेवली आहेत. दुसरा खंड त्यांच्या वाङ्मयाचा आहे. त्यात त्या काळाची व दत्तूकाकांच्या शैलीची भाषा आहे; त्यात काही बदल करण्याचे कारण नव्हते. त्यातल्या त्यात शुध्दलेखन पाहून ते आजच्याप्रमाणे करून घेतले आहे.

अेक गोष्ट नमूद करायला हवी की, या किंवा अशा कोणत्याही बाबतीत प्रकल्प समितीने मला पूर्णतः स्वातंत्र्य दिले. या कामाच्या विस्ताराचा आणि त्यामुळेच खर्चाचाही -अंदाज येत नव्हता. मला असे वाटते की, या प्रकारच्या कोणत्याही प्रकल्पात तसा नेमका अंदाज येत नाही, तरीही तो प्रकल्प नेटाने पूर्ण करावाच लागतो. त्यामुळे माझी प्रज्ञा आणि अनुभवही त्याबाबतीत मर्यादित असेल, पण तेही या समितीने चालवून घेतले हा त्या सर्वांचा मोठेपणा आहे. त्यामुळेच या ग्रंथात काही त्रुटी राहिल्या असतील तर त्याबद्दलची माफी आताच मागून ठेवण्यात मला संकोच नाही.

या प्रकारचे समग्र वाङ्मयाचे अेकत्रित ग्रंथ पुढच्या काळासाठी सांस्कृतिक दृष्ट्या अुपयुक्त असतात याची तर अभ्यासकांना कल्पना आहेच. शिवाय आपल्या सामाजिक अितिहासाच्याही दृष्टीने कधीकाळी यातील व्यक्तिगत आठवणींचा कोणताही संदर्भ अुपयोगी ठरेल अशी खात्री आहे. राष्ट्रचा अितिहास म्हणजे त्यातील व्यक्तींचाच अितिहास असतो. त्या काळातील माहितीमुळे अितिहासाच्या दृष्टीने फायदे होतीलच, शिवाय त्या पिढीतील बरेच वृत्तांत अेकत्र आल्याने अितिहासात भर पडण्यास हे प्रयत्न साधनीभूत होतील अशी यामागची भावना असते; - आमची तरी ती आहे! या ग्रंथाचे दोन भाग करण्याचा हेतू तसा आहे.

दत्तूकाका माझे सख्खे काका. त्यामुळे त्यांच्यासंबंधीचे हे कार्य स्वीकारण्यात मला वेगळा आनंद होताच, पण त्याहीपेक्षा त्यांच्याच कर्तृत्वाच्या अनेक पैलूंपैकी अेका बाबतीत तरी या ग्रंथाच्या निमित्ताने मला काहीतरी करता आले हेही समाधान मोठे आहे. या प्रकल्प-समितीने ते काम माझ्यावर सोपविले याबद्दल आभार मानावेत; -की दत्तूकाकांच्या आठवांच्या प्रेरणेनेच हे काम माझ्याकडून घडू शकले त्याबद्दल कृतज्ञ राहावे? - मला वाटते ती द्विधा स्थिती मनात ठेवूनच हा ग्रंथ जाणत्यांच्या हाती सुपूर्द करावा, हेच ठीक होतील.

वसंत आपटे
(वसंत आपटे)

‘वाल्मिकी’ सा.वसाहत किलोस्करवाडी-४१६३०८

प्रकल्पाविषयी

दत्त आपटे : व्यक्ति-कार्य-वाङ्मय या ग्रंथ प्रकल्पाची योजना केली, त्यानंतर प्रसंगोपात् बदल होत गेले आणि प्रस्तुत स्वरूप धारण करून हा प्रकल्प पूर्ण होत आहे. या ग्रंथाचे अंतरंग लक्षात घेऊन त्याचे दोन खंड करण्यात आले आहेत.

त्यापैकी खंड १ हा दत्त आपटे यांचे व्यक्तिमत्व साकार करणारा आहे. त्यामध्ये त्यांचे अल्प चरित्र आहे. त्यांच्या जीवित - कार्यापैकी स्वातंत्र्य चळवळीचा कालावधी, मुनी क्षीरसागर यांच्या शब्दांत आहे; आणि सर्वात महत्वाचे कार्य म्हणजे यंगमेन्स मॉडेल एज्युकेशन सोसायटी व त्या संस्थेच्या शाखांची स्थापना व त्यासंबंधीचा इतिहास त्यांच्याच शब्दात नोंदला गेला आहे, त्याचा समावेश केला आहे. त्यांची कारकीर्द पाहाणाऱ्या अनेक मान्यवरांची आणि शिष्यगणाची मनोगते आठवणींच्या स्वरूपात संकलित केली आहेत. शिवाय काही महत्वाची पत्रे, अन्य नोंदी आणि छायाचित्रे हे सर्व पहिल्या खंडात आहे.

या प्रकल्पाचा खंड २ हा दत्त आपटे यांच्या समग्र वाङ्मयाचा आहे. त्यांनी लिहिलेले, अनुवाद केलेले अथवा संकलित केलेले सर्व साहित्य या दुसऱ्या भागात आहे. हे समग्र साहित्य पुष्कळशी ग्रंथालये, शिक्षणसंस्था व अभ्यासकांपर्यंत पोचविण्याची तरतूद केली आहे.

या प्रकल्पाच्या अंतर्गत, हितचिंतकांकडून आर्थिक मदत मिळण्यासाठी आवाहन करण्यात आले होते त्यास उत्तम प्रतिसाद मिळाला. या प्रकल्पासाठी प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष झालेला खर्च वजा जाता जी शिल्लक उरेल ती, काही विधायक कार्यासाठी दिली जावी अशी समितीची योजना आहे. दत्त आपटे यांनी अंगिकारलेल्या अनेकविध कार्यांतील होतकरूंना त्या निधीचा उपयोग करून देण्यात येईल.

या ग्रंथाचे प्रकाशन व आनुषंगिक कार्यक्रम पार पडल्यानंतर संपूर्ण योजनेचा आढावा घेऊन, त्याविषयीचा निर्णय समिती घेत आहे; त्याची कार्यवाही झाल्यानंतर या प्रकल्पाचे समापन होत आहे.

प्रस्ताविक

लुट्टनि नेसि काय काळा सौख्य माझे मागले
भोगले ते भोगले।

कोणत्याही पिढीतील ज्या माणसांनी अनेक अनुभव घेतले, काहीतरी करून दाखविलं, आयुष्याचा आस्वाद मनोभावे घेतला, अशा मनुष्यजातांस ग दि माडगूळकरांच्या या ओळी आपल्याच वाटतील. माडगूळकरांनी स्वतःच म्हटलं आहे की, त्यापुढची कविता कधी पुरी झाली नाही! परंतु या दोन ओळी म्हणजे परिपूर्ण कविताच वाटते. विशेषतः स्वातंत्र्याच्या अंबरठ्यावरचा काळ ज्यांनी आपल्या अमुलत्या वयात पाहिला त्या माझ्या पिढीला तरी ते बोल स्वतःचेच वाटतील; आणि ज्यांच्या आयुष्यात दत्त आपटे यांच्यासारखा शिक्षक आला असेल त्यांच्या त्या काळातील आनंदाला तर तोड नाही असं मी म्हणतो.

कृष्णा नदीकाठच्या औदुंबर क्षेत्री मी जन्मलो, बालपणानंतर काही शिक्षण तर घेतलं पाहिजे म्हणून निवारा आणि शाळेचा शोध घेत सांगलीला पोचलो. तिथल्या विष्णू घाटाशी माझ्यासारख्या गरीब मुलांसाठी कुण्या कनवाळूनं आश्रम स्थापन केला होता, तिथं मी माझा गबाळा टाकला. भल्या घरात वार लावून जेवणं किंवा माधुकरी मागणं हा त्या काळातला सोपा तरीही प्रतिष्ठित मार्ग होता; कारण तशा घरांमध्ये होतकरू विद्यार्थ्यांसाठी, कर्तव्यभावनेतून मिळणारी सन्मानाची अेक जागा होती. शिवाय प्रत्येक अिच्छुक मुलामुलीला शिकविलंच पाहिजे अशी तळमळ असणारी गुरुजनांची रीत होती. सांगली हे अशा सुसंस्कृत विद्याचरणी विचारांचं छोटं शहर होतं. दत्तोपंत आपटे हे त्या गावातलं सळसळतं चैतन्य होतं. त्यांच्या क्रांतिकार्यांशी, तारुण्यसुलभ विधायक विचारांशी, रंगेलपणाशी माझा दूरान्वयानंही संबंध आला नाही; तरीही मी त्यांच्याच 'तालमी'त वाढलो हे गोष्ट निर्विवाद आहे.

मी प्रताप मॉडेल हायस्कूलात दाखल झालो, तेव्हा शाळा पांजरपोळाच्या आवारातच होती, माझ्या शाळेच्या दिवसांतच ती शाळा 'आरवाडे हायस्कूल' होऊन नव्या अिमारतीत आली. शाळेतले ते माझे दिवस मला आजही स्पष्ट दिसू लागतात. आपटे सर इतिहास शिकवत. 'सगळं जग समजून घ्यायचं असेल तर त्याचा इतिहासच तुम्हाला माहीत हवा' असं म्हणत, आणि बहुधा जगासंबंधीच बोलत राहात. कितीतरी नवं कळे. सरांचं बोलणं असंच चालू राहावं वाटे. पण ज्यांना मार्कांची काळजी असे त्यांची चुळबूळ चाले. एका तासाला वर्गमित्र धम्मू उभा राहिला, म्हणाला "सर, तुम्ही सांगताय ते ऐकावं वाटतंय, आवडतंय, पण आम्ही इतिहासाच्या पेपरला काय लिहायचं ते सांगा."

विषयांतर सरांच्या लक्षात येई. म्हणत, "असं होतंय का? बरं, लिहून घ्या. तुम्ही 'हं' म्हणालात की पुढचं सांगेन." सरांचा तास संपला तरी त्यांच्या आवाजाचा घोष मनात ऐकू येई. दत्त आपटे म्हणजे डी.एन.सर. त्यांचे बंधू आम्हांला इंग्रजी शिकवत.दोघेही भाऊ बलभीम व्यायामशाळेत नेहमी असत. दोघेही बलदंड, देखणे, तांबूस गोरे, स्वच्छ, नितळ सतेज दिसत. व्हीएन सर सुंदर शिकवत. आम्हांला इंग्रजी अभ्यासाला Gleanings from English Literature हे अवघड टेक्स्ट बुक होतं. त्यांनी पहिल्याच तासाला 'द ईगल' ही कविता शिकवली. He clasps the crags with hooked hands असे अनेक अनोळखी शब्द. भीतीच वाटली. सर म्हणाले, "इंग्रजीला घाबरू नका. ती शिकाल तशी ओळखीची होत जाईल. ती

(पुढे चालू)

जगभर चालणारी सुंदर भाषा आहे.” मला त्या भाषेचं महत्त्व एकाएकी जाणवलं.

व्हीएन सरांनी माझी इंग्रजी भाषेची वाढती आवड बघून मला अभ्यासाच्या पुस्तकातल्या इंग्रजी कवितांचं व अन्य साहित्याचं मराठीत भाषांतर करायला सांगितलं. ‘कुठं अडलं तर भेट’ म्हणाले. माझं भाषांतर काचपेटीत लावत. ‘भाषांतर हा एका भाषेतून दुसऱ्या भाषेत शिरण्याचा सुंदर मार्ग आहे.’ म्हणत. आजअखेर व्हीएन सरांनी लावलेल्या भाषांतराच्या सवयीचा मला उपयोग होतो. आनंद होतो.

डीएन आणि व्हीएन सर म्हणजे दोन वाघच वाटत. डीएन सर गब्रूसारखे दिसत. ते केवढंही मोठं काम करू शकतील असं वाटे. त्यांना सगळ्या गोष्टींत उत्साह असे. १९४८च्या जाळपोळीत आमचा अनाथ विद्यार्थी आश्रम जाळायला दंगेखोरांचा जथा आला. ‘ही गरीब मुलं आहेत. त्यांचा आधार काढून घेऊ नका’ असं म्हणत आपटे सर त्या समूहाला सामोरे गेले होते, त्यांना काठीचे तडाखे खावे लागले होते. रक्तबंबाळ झाले होते. समूहाला धाडसानं सामोरं जायची, जनसमुदायात मिसळण्याची त्यांना ऊर्मा असे.

कृष्णोला पूर आला की आपटे सर पोहण्याच्या स्पर्धा भरवत. दहावी, अकरावीतल्या मुलांना घेऊन स्वतः मुलांबरोबर पोहायला पडत. आयर्विन पुलाच्या कमानीतून सांगलवाडीला निघायचं. तिथून जी मुलं दमलेली असत त्यांना ते थांबवून पुलावरून पलीकडे पोचवत आणि सांगलवाडीहून उरलेल्या मुलांना घेऊन पुराच्या पाण्यातून पोहत काही मैलांवर असलेल्या हरीपूरला पोहोचत आणि तिथून नुसत्या भिजलेल्या लंगोटावर मुलांबरोबर चालत सांगलीला येत.

सरांना गांधी, नेहरू, दादाभाई, मौलाना आझाद यांच्याविषयी मोठं प्रेम. सर काँग्रेसच्या सभा संमेलनांत असत. खादीची पांढरी टोपी, खादीचा शर्ट, धोतर वापरत. खादीचाच भरड पोताचा तपकिरी कोट घालत आणि जंगी दिसत. ते कुठल्या तरी अज्ञात प्रदेशातून आल्यासारखे भासत. शाळेच्या ‘विकास’ या त्रैमासिकात त्यांचं लेखन वाचायला मिळे. एकदा त्यांनी अनुवाद केलेली ‘ओडेसा’ नावाची रशियन वातावरणातील सुंदर कथा वाचली. क्षणभर सर त्याच वातावरणातून आले आहेत असं वाटलं. ते रशियन असल्यासारखे वाटले. ‘गोठवून टाकणारी थंडी... धुकं...धुकं...रणगाड्यांचे आवाज...’ सर लेखक आहेत हे त्या क्षणी तीव्रतेनं जाणवलं आणि मला विलक्षण आनंद झाला. मला ते इतक्या प्रेमानं का वागवताहेत याचं रहस्य कळल्यासारखं वाटलं.

सांगलीला मी अनाथ विद्यार्थी आश्रमात राहून, कोरडी भिक्षा-माधुकरी मागून शिकत होतो. आश्रमाचं एक हस्तलिखित षण्मासिक निघायचं. आश्रमातले विद्यार्थी त्यात लिहायचे, चित्रं काढायचे. माझं अक्षर चांगलं असल्यामुळं ते हस्तलिखित लिहिण्याचं काम माझ्याकडं आलं. आमच्या आश्रमी प्रकाशनाला दुसऱ्या प्रतिष्ठित हायस्कूलमधल्या मराठीच्या एका सरांना अध्यक्ष म्हणून बोलावलं. हे सर त्यांच्या शाळेतल्या मासिकात सुमार कविता लिहीत, पण आपण फार मोठे कवी आहोत, अशा थाटात वावरत. त्यांनी भाषण केलं. त्या हस्तलिखितात माझी -

‘वटराज शोभतें नांव तुला

आवडसी रे तू सकलां’

अशी ‘वटराज’ नावाची कविता समाविष्ट होती. या कवितेवर या पाहुण्या सरांनी भाषणात झोड उठवली. ‘ही चोरलेली कविता आहे. ग.ह.पाटील म्हणून प्रसिद्ध कवी आहेत त्यांची ही कविता आहे. या मुलानं ती चोरली आहे. ही वाङ्मयचौर्याची सवय वाईट-’ असं कायबाय बोलले. मी आपटे सरांना ही गोष्ट सांगितली. त्यांनी माझी कविता पूर्ण वाचली. म्हणाले, “ही ग.ह.पाटीलांची कविता नाही. ही वेगळी कविता आहे. तुझ्या गावाकडल्या वडाविषयीच्या भावना या कवितेत आल्या आहेत. आपण ती आपल्या शाळेच्या ‘विकास’मध्ये छापू.” तशी त्यांनी ती छापली.

(पुढे चालू)

वर्डस्वर्थच्या 'द सॉलिटरी रीपर' या कवितेचं मी केलेलं मराठी छंदोबद्ध भाषांतर सरांनी काचपेटीत लावलं होतं. लिहायला मला ते सतत प्रोत्साहन देत. 'विकास' त्रैमासिक सरांच्या आग्रहामुळंच नियमितपणे निघत होतं. त्यात प्रसिद्ध होणाऱ्या माझ्या लेखनासंबंधी सर बोलत. 'विकास'मध्ये माझी एक गोष्ट प्रसिद्ध झाली होती. दिवाळीच्या दिवसांत आमच्या गावी -औदुंबरला सुसरीनं नदीकडेच्या भागात एका माणसाला ओढून नेलं होतं. त्याच्या बायकोच्या शोकाची ती गोष्ट. आपटे सर म्हणाले, "तुझी गोष्ट वेधक आहे पण दिवाळीच्या दिवसांत नदीवर चांदणं कुठून पडलं आहे?" मी सरांना म्हटलं, "ते चांदणं कुलकर्णी सरांनी गोष्टीत घातलं आहे." आपटे सर ते ऐकून हसले आणि म्हणाले, "सगळेच शिक्षक काही शहाणे नसतात, हे लक्षात ठेव. आपण त्यांचा अनादर करू नये पण त्यांची विद्वत्ता मनात जाणून ठेवावी."

आमच्या विद्यालयात प्रतिवर्षी हस्ताक्षर स्पर्धा असत. आठवीपासून अकरावीपर्यंतची मुलं स्पर्धेत भाग घेत. एका सुंदर, गोऱ्या, उंच मुलीला नेहमी पहिलं बक्षीस मिळते. आपटे सर म्हणाले, "तुझ्या अक्षराला इथं तोड नाही, पण तुला पहिलं बक्षीस मिळणार नाही." मी विचारलं, "का?" तर हसून म्हणाले, "का म्हणजे, तू मुलगी नाहीस. दोन वर्षांनी ती अकरावी होईल." तसंच झालं.

सहस्रबुद्धे मुख्याध्यापक म्हणून आले. ते सायन्सचे पदवीधर. त्यांना गणिती विद्यार्थी आवडत. ते फिजिक्स, केमिस्ट्री शिकवत. एका तासाला केमिस्ट्रीची इक्वेशन्स विचारत होते. मला त्या दिवशी मुंबईच्या 'खेळगडी' मासिकाचं पत्र आलं होतं. 'जीवनकलह' नावाची मी लिहिलेली कथा स्वीकारल्याचं त्यांनी कळवलं होतं. मी ते पत्र टेबलाच्या खणात ठेवून वारंवार आनंदानं वाचत होतो. माझी पाळी आली. सहस्रबुद्धे सरांनी मला इक्वेशन विचारलं. मी टेबलाच्या खणातून वरती मान काढून तत्काळ उत्तर दिलं, सरांनी मला म्हटलं "यू हॅव सीन इन द बुक." मी म्हटलं, "नो सर, आय हॅव्हनट सीन इन द बुक" त्यांनी मला बेंचवर उभं केलं. मी तेच उत्तर दिलं. त्यांनी मला त्यांच्या जवळच्या टेबलावर उभं केलं. सर संतापले. म्हणाले, "गेट आऊट. माझ्या तासाला पुन्हा बसायचं नाही." मी सैरभैर झालो. खरं तर केमिस्ट्री हा माझा आवडता विषय होता. तास संपल्यावर माझा मित्र धम्मू आरवाडे (नंतर सांगलीतला प्रसिद्ध ऑर्थोपेडिक सर्जन डॉ.डी.जे.आरवाडे) माझ्याजवळ येऊन म्हणाला, "काळजी करू नको. आपल्याला ५० मार्कांचीच केमिस्ट्री आहे. ती तू पुस्तकातून पाठ करून टाक. तासाला बसायची गरज नाही." नंतर आपटे सरांना मी ही हकिगत सांगितली. मला 'खेळगडी' मासिकाचं आलेलं पत्र दाखवलं. सर म्हणाले, "या पत्राची किंमत थोड्या माणसांनाच कळेल."

एकदा दुपारी चार वाजता शाळेचा शिपाई 'आपटे सरांनी बोलावलंय' असं सांगत वर्गात आला. मला धडकीच भरली. दबकत त्यांच्या केबिनमध्ये गेलो. "बस" सर म्हणाले; "असं कर, तू आश्रमात जा. तुझे रोजचे कपडे घे. अंथरूण-पांघरूण नको. आणि माझ्या घरी मुक्कामाला दोन दिवस ये. घर माहीत आहे ना? मी आश्रमाच्या व्यवस्थापकांना सांगितलं आहे." घर मला माहीत होतं. मग सर म्हणाले, "माझ्या बायकोनं एक पुस्तक लिहिलं आहे 'तीन शिलेदार' या नावाचं. मुंबईचे केशव भिकाजी ढवळे हे प्रकाशक आहेत. ते छापायला द्यायचं आहे. त्याच्या हस्तलिखिताची शुद्ध, स्वच्छ अक्षरातली प्रत करावी लागते. तुझं अक्षर उत्तम आहे आणि शुद्धलेखनही उत्तम आहे. तेव्हा ती प्रत तू कर. आमच्या घरीच राहायचं, जेवायचं-खायचं-पुस्तकाचं काम करायचं." मी जीव मुठीत धरून सरांच्या घरी राहायला गेलो. माझे अंगावरले कपडे त्यांच्या घरात शोभण्यासारखे नव्हते. सरांनी घरातल्यांच्या ओळखी करून दिल्या. "या लेखिका उषा आपटे! या इकडे आहेत त्या विनायकरावांच्या पत्नी-आमच्या वहिनी. त्यांची मुलगी गंगू, तुझ्याच वर्गात आहे." घर सुंदर, दुमजली, चकचकीत. प्रचंड पुस्तकांचा संभार. "वेळ मिळेल तेव्हा पुस्तकं बघ" सर म्हणाले. वाटलं, 'आपण इतकं सगळं वाचलं

(पुढे चालू)

पाहिजे. कधी वाचणार?’ हस्तलिखित लिहून झालं. ‘छान झालंय’ उषाबाई म्हणाल्या. सरांनी माझ्या हातावर एक पाकीट ठेवलं. म्हणाले, “तुझ्या श्रमाचे आहेत. तूच वापर. मी आश्रमाच्या व्यवस्थापकांना बोललोय.” मला रडायला आलं. माझ्या पाठीवरून हात फिरवत सर म्हणाले, “तू आता लवकरच हायस्कूल सोडशील. पुढं काय करायचं ते तुला ठरवावं लागेल. पण घरी येत जा. वाचत जा. इथली पुस्तकं नेत जा, आणि लिहायचं सोडू नको...”

शाळा संपवून आम्ही सारे पुढच्या प्रवासाला बाहेर पडलो. मुंबईच्या ख्यातनाम अशा मौज प्रकाशन संस्थेत मला काम करता आलं; काही लेखनही केलं. औदुंबरला दर संक्रांतीला साहित्य संमेलन भरतं त्यात मला कायमच सक्रिय राहता आलं. या साऱ्या कारकिर्दीत माझ्या परीनं काही चांगलं करता आलं असेल तर त्याचं श्रेय माझ्या गुरुपदी असलेल्या दत्तोपंतांना दिलं पाहिजे. ‘विद्यार्थी घडविणं’ म्हणजे काय, यावरती आजच्या काळातील अनेक शिक्षणतज्ज्ञ चर्चा करत असतात. ज्यांनी दत्तोपंत अनुभवले त्यांना त्या चर्चेचा मथितार्थ कधीच गवसला असेल.

तथापि त्या किंवा त्यानंतरच्या काळातही दत्त आपटे यांनी अनेकविध क्षेत्रांत अफाट काम केलं, त्याविषयी मला तरी तितकीशी अचूक माहिती नव्हती. विद्यार्थीदशेतील आपल्या गुरुजनांबद्दलच्या आत्यंतिक जिद्दाळ्याच्या भावना मनात असणं, आणि दत्तोपंतांच्या जीवनकार्याचे यथार्थ दर्शन होणं यात फार फरक आहे. प्रस्तुतचा ग्रंथ पाहिल्यानंतर मला ते प्रकर्षानं जाणवलं. त्यांच्या आठवणी संग्रहित करण्याच्या निमित्तानं या प्रकल्पाचा प्रारंभ झाला, आणि ‘दत्त आपटे : व्यक्ती-कार्य-वाङ्मय’ अशा नावानं तो समग्रपणे परिपूर्ण होत आहे ही मला विशेष अर्थपूर्ण घटना वाटते. त्या समग्र ग्रंथास प्रास्ताविक लिहिण्याची संधी आणि बहुमान मिळणं हे तर परमभाग्य. वास्तविक हा ग्रंथ पूर्णतेच्या टप्प्यावर असताना माझी प्रकृती फारच क्षीण झाली आहे. तरीही ‘लिहायचं सोडू नको...’ हा डीएन सरांचा आदेश मला मोडताच आला नाही. तथापि हे लिहिण्यासाठी मला या ग्रंथाच्या संपादकांचीही मदत झाली आहे.

त्यांच्याविषयी आठवणी, आणि त्यांनीच नमूद केलेला त्यांच्या यंगमेन्स मॉडेल एज्यु. संस्थेचा अतिहास कोणालाही प्रेरक वाटेल. दत्त आपटे या व्यक्तिमत्त्वाचा वेध घेण्याचं मोलाचं कार्य या प्रकल्पाच्या पहिल्या खंडातून साधलं आहे. मी आयुष्यभर ग्रंथप्रकाशनाच्या क्षेत्रात वावरलेला असल्यामुळं, या प्रकल्पाच्या दुसऱ्या खंडाचंही महत्त्व माझ्या लक्षात येतं आहे. दत्तोपंतांनी अितकं वाङ्मय प्रसविलं, हे माझ्यासारख्या ‘त्यातल्या’ माणसालाही आश्चर्यच होतं. त्याव्यतिरिक्त विषयांचं वैविध्य, भाषेतील साधेपणा, निवेदनशैली, लेखनप्रकार, आणि त्यासाठी वाचनादी अभ्यास या सगळ्यांचा प्रत्यय त्यांच्या साहित्यातून आल्याशिवाय राहात नाही. डॉन ब्रिन या आयरिश क्रांतिकारकाच्या आत्मवृत्तातील आपटे यांनी केलेलं समारोपाचं लेखन त्यांच्या क्रियाशील जीवनाचं सार आहे, हेही सांगायला हवं!

संयोजकांनी म्हटल्याप्रमाणं हा वाङ्मयीन ठेवा म्हणून जतन करणं अत्यंत गरजेचं होतं, ते या प्रकल्पानं साध्य झालं आहे. प्रकल्पासाठी काम करणाऱ्या समिती-सदस्यांची मान्यवर नावंच त्याची यशस्विता निश्चित करणारी आहेत. त्या सर्वांनी घेतलेले परिश्रम दाद देण्याजोगेच आहेत. विद्यापीठं, ग्रंथालयं, सामाजिक संस्था, आणि अभ्यासक अशा साऱ्या घटकांसाठी हा अमोल ठेवा या समितीनं उपलब्ध करून दिला आहे. अर्थातच दत्त आपटे यांचा अेक विद्यार्थी म्हणून त्याचा मला होणारा आनंद सांगता येणार नाही. माझ्यासारख्यांच्या अंतःकरणात वसलेले दत्त आपटे, या ग्रंथामुळं मानवतेच्याच भविष्यकालात चिरंजीवित्व पावतील अशी माझी श्रद्धा आहे.

-श्रीनिवास विनायक कुलकर्णी, कऱ्हाड

ऋणनिर्देश

कै. दत्त आपटे यांच्याविषयी समग्र ग्रंथ प्रकाशित करण्याचे योजिल्यानंतर अनेकांनी त्या प्रकल्पासाठी हातभार लावला, त्यामुळेच हे कार्य पूर्ण करता आले.

अनेकांनी आठवणी लिहून देऊन किंवा कथन करून त्यांचे विविध पैलू अुजेडात आणण्यास मदत केली.

ज्यांच्या संग्रही फोटो, पत्रे, पुस्तक असे काही साहित्य होते, त्यांनी ते उपलब्ध करून दिले.

कै.आपटे यांची ग्रंथसंपदा ज्यांनी प्रकाशित केली होती, त्या केशव भिकाजी ढवळे या प्रकाशक-संस्थेचे व्यवस्थापक यांनीही मोलाचे सहकार्य केले.

या प्रकल्पाचा शुभारंभ किंवा अन्य कामकाजाच्या दृष्टीने, श्री.गणपतराव आरवाडे हायस्कूल हे अुचित स्थान ठरले. त्या संस्थेच्या विद्यमान अध्यक्ष मेघना कोरे, अन्य पदाधिकारी व शाळेचे मुख्याध्यापक यांनी मोलाचे सहकार्य केले.

अक्षर जुळणी, मुद्रित शोधन, मुद्रण आणि ग्रंथनिर्मितीसाठी परिश्रम करणारे सर्व सहकारी, तसेच अनावधानाने ज्यांचा अुल्लेख राहून गेला असेल, अशा सर्वांचा ऋणनिर्देश करणे आमचे कर्तव्य आहे.

कुटुंबीय, शिष्यवर्ग, परिवारातील संबंधित, आणि हितचिंतक

अशा अनेक सन्माननीय देणगीदारांनी ग्रंथ प्रकल्पासाठी आर्थिक बळ दिले, त्यांचा नामनिर्देश योग्य वाटतो

नारायण गणेश केळकर-सांगली
विठ्ठल रा.जोगळेकर-तासगाव
यशवंत रास्ते-सांगली
टी.डी.लाड-कुपवाड(सांगली)
अमरजा गाडगीळ-सांगली
राम नलवडे-सांगली
बळवंत ता.वाळवेकर-सांगली
सुमन करंदीकर-पुणे
सच्चिदानंद कुंटे-ठाणे
मुकुंद हरी पेंडसे-सांगली
अशोकराव तेलंग-हरीपूर(सांगली)
जगदीश हिरेमठ-मिरज
उदय बा. मराठे-सांगली
श्रीरंग किलोस्कर-सांगली
उमा चं.मुरगूडकर-कोल्हापूर
प्रसाद र.कुलकर्णी-पुणे
श्रीकांत जोशी-पुणे

उष:प्रभा पागे-पुणे
व्यंकटेश पै-सांगली
शरद आपटे-सांगली
शिवानंद वि. आपटे-नाशिक
मेधा अरविंद करंदीकर-सांगली
चिन्मय कन्स्ट्रक्शन-सांगली
नरहर ना.किरकिरे-सातारा
सतीश थत्ते-पुणे
दीपक पाटणकर-सांगली
गोपाळ देवधर-सांगली
सुधीर पु.लिमये-सांगली
संजीव नलावडे-पुणे
भास्कर साळुंखे-सांगली
वामन श्री.रास्ते-सांगली
नयना पाटील-सांगली
शिवसदन सह. सोसा.सांगली
चारुदत्त व कल्पना भागवत-सांगली

स्टाफ जी.ए.हायस्कूल,ज्यु.कॉ.व
नू.म.वि.-सांगली
अशोक कुलकर्णी-सांगली
एच.एस.पाटील-सांगली
सुरेश वि.आपटे-सांगली
विद्या वि.वैद्य-पुणे
भालचंद्र आपटे-सांगली
बाळासाहेब पाटील-सांगली
सुभाष बेलवलकर-सांगली
मधुकर पां.आपटे-पुणे
राजाराम निळकंठ-सांगली
सुहास पोतनीस-सांगली
दिवाकर पां.खाडिलकर-सांगली
विद्या देवधर-सांगली
सतेज दातार-सांगली
ज्ञानेश लिमये-सांगली
श्रीनिवास नाटेकर-सांगली

सागर फडके-सांगली
 प्रभाकर गो.आपटे-सांगली
 रजनी र.कुलकर्णी-सांगली
 मीना गो.कोल्हटकर-बंगलोर
 आरती शं.चिपळूणकर-सांगली
 लक्ष्मण ना. पटवर्धन-सांगली
 रघुनाथ ना.पटवर्धन-पुणे
 अजित प्र.साठे-सातारा
 विवेक शिंदगी-सांगली
 सुमन श्री.पंडित-सांगली
 लता देशपांडे-सांगली
 सचिन श.लाड-सांगली
 मालती मा.माजगावकर-सांगली
 चारुदत्त पटवर्धन-सांगली
 मिलिंद कुंभोजकर-सांगली
 प्रभावती ल.कदम-सांगली
 विमल रा.पाटील-सांगली
 जयमाला पाटील-सांगली
 शारदा पाटील-सांगली
 मंगला बापट-सांगली
 अभिजित जोशी-सांगली
 तुकाराम धों.घारगे-सांगली
 एम.एस.सोपल-सांगली
 चतुरंग अॅडव्हर्टाईझिंग-सांगली
 भालचंद्र वि.पोंक्षे-सांगली
 आप्पासाहेब नि.पाटील-बिसूर
 प्रकाश शा.जाधव-सांगली
 संभाजी आ.वावरे-सांगलीवाडी
 सुधीर कृ.म्हैसकर-सांगली
 शैलजा मो.परंजपे-सांगली
 नवभारत शिक्षण मंडळ-सांगली
 विवेक बा.कुलकर्णी-सांगली
 श्रीकांत के.पाटील-सांगली
 माणिकचंद देसाई-भिलवडी
 दीपक ज.चिंदरकर-सांगली
 विश्वास मा.घोरपडे-बिसूर
 जाई श.आपटे-USA
 विकास लिमये-सांगली
 पांडुरंग ह.साठे-सांगली
 नाना सिंहासने-सांगली
 जोगळेकर ट्रेडिंग कंपनी-तासगाव

रामचंद्र प्लायवूड अॅड ग्लास-सांगली
 आनंदा म.पवार-सांगलीवाडी
 अरविंद गो.करंबळेकर-सांगली
 हरी मो.गोडबोले-सांगली
 शोभा जोशी-पुणे
 एन.के.साने-सांगली
 निवृत्ती य.चव्हाण-सांगली
 पुराणिक फळ दुकान-सांगली
 आबालाल हुसेनभाई-सांगली
 विनायक क्षीरसागर-अकोला
 चित्रा ना.हंचनाळकर-सांगली
 बाळकृष्ण चैतन्य-सांगली
 दांडेकर आणि कंपनी-सांगली
 संतोष बापट-सांगली
 रामभाऊ भिडे चॅरि.ट्रस्ट-सांगली
 सुनील सु.गोखले-सांगली
 मिलिंद जोशी-पुणे
 भास्कर न.कुलकर्णी-सांगली
 जगन्नाथ बा.वेलणकर-सांगली
 छबूताई चौगुले-जयसिंगपूर
 सुमिता श्री.आपटे-सांगली
 सदाशिव वि.स्वामी-सांगली
 आर.एम.पाटील-सांगली
 महादेव ज्ञा.महामुनी-सांगली
 विनया वि.काळे-सांगली
 यशवंत शं.गाडगीळ-सांगली
 वामन आपटे-पुणे
 मधुकर कोष्टी-सांगली
 रविकिरण जोशी-पुणे
 अभिषेक प्र.कुरबिट्टे-इचलकरंजी
 जानकी सु.मिराशी-कोल्हापूर
 वसंत गो.आपटे-किलोस्करवाडी
 सुजाता प्र.कुलकर्णी-इचलकरंजी
 वामन दा.कुलकर्णी-हरीपूर
 सुहास खांबे-सांगली
 दिगंबर गाडगीळ-नाशिक
 उत्तुंग सांस्कृतिक परिवार ट्रस्ट-मुंबई
 सिद्धार्थ विनिवाले-पुणे
 मोहन भिलवडीकर-डोंबिवली
 लक्ष्मी ता.वाघमारे-सांगली
 केशव नानीवडेकर-सांगली

गोपाळ खाडिलकर-पुणे
 श्रीधर पटवर्धन-पुणे
 माधव लेले-पुणे
 मीरा रा.दाते-पुणे
 किशोर गोखले-पुणे
 भालचंद्र आपटे-पुणे
 चैतन्य सु.आपटे-पुणे
 ऋजुता खरे-चिपळूण
 शैलजा वेलणकर-किलोस्करवाडी
 श्रीनिवास कुलकर्णी-कराड
 डी.जे.आरवाडे-सांगली
 जे.पी.छेडा (सांगली अॅल्युमिनियम)
 लक्ष्मणराव व वासुदेवराव आरवाडे-सांगली
 मिलिंद पेंडसे-सांगली
 प्रकाश य.मद्गाणा-सांगली
 गोविंद सारडा-सांगली
 राजीव मटंगे-पुणे
 विजया म.निलाखे-सांगली
 संजीव म.गुर्जर-सांगली
 राजाराम प.चिंदरकर-सांगली
 चंद्रकांत मटंगे-दिह्री
 गोविंद जोशी-हैद्राबाद
 अशोक ज.गाडगीळ-USA
 अभिजित सोहनी-सांगली
 सचिन कोकाटे-सांगली
 अंजली मोडक-सांगली
 शशिकांत चैनी-सांगली
 प्रकाश शहा-सांगली
 मकरंद आ.रास्ते-सांगली
 शोभना बेडेकर-हैद्राबाद
 विठ्ठल ना.गाडगीळ-डोंबिवली
 प्रमोद चौगुले-सांगली
 भगतसिंग राजपूत
 अमोल नि.रास्ते-सांगली
 पुरुषोत्तम कुलकर्णी-सांगली
 धनपाल ने.देवर्षी-सांगली
 संजना र.कुंभार-कर्नाळ
 विजय श.मटंगे-दिह्री
 रघुवीर दि.साखरे-सांगली
 गजानन शं.शिंदे-सांगली
 मेघना कोरे-सांगली

